

Леонела Фундић

Универзитет у Солуну

Нерукотворени образ у догматском и литургијском контексту

Айсѝпракѝ: У тексту се расправља о реткој пракси сликања Нерукотвореног Христовог образа или Мандилиона у централном делу олтарске апсиде између јерараха, који служе Свету литургију, и његовој могућој вези са догматским споровима и једним литургијским обредом који су могли да утичу не само на место његовог представљања, него и на промену иконографског модела саме представе.

Караκѝηρѝсѝѝичне речи: Мандилион, Нерукотворени образ, олтар, јерарси, литургија, зидно сликарство, Византија.

Мандилион или Нерукотворени образ Христов, као једна од најважнијих хришћанских реликвија Цариграда, била је предмет многих истраживања, како теолога тако и историчара уметности.¹

Добро позната легенда о настанку Нерукотвореног образа има своје зачетке у Црквеној историји Јевсевија Кесаријског († 340).² Овај црквени историчар наводи писма која су тобоже разменили Христос и Авгар, краљ Едесе у Сирији. Повод Авгаровог обраћања Христу била је, наиме, његова болест. Пошто је чуо о чудима која је Христос чинио у Јудеји, он га позива да дође у његову палату да га излечи. У свом одговору Христос му обећава да ће му после свог Вазнесења послати некога од својих ученика. Јевсевије наводи да је цара Авгара после Христовог Вазнесења посетио апостол Тадеј и исцелио га. У учењу апостола Адаја (почетак V века) наводи се да је Авгаров гласник, који се звао Ананија, био сликар, те да је насликао Христов портрет и однео га са собом у Едесу.³ Евагрије Схоластик крајем VI века наводи у својој Црквеној историји да портрет није насликао Ананија, него да је он настао тако што се Христос обрисао платном на коме је остало осликано Његово лице.⁴ Овај

¹ Наводимо само преглед изабране библиографије: А. Grabar, *La Sainte Face de Laon: Le Mandylion dans l'art orthodox*, Prague 1931; N. Thierry, „Deux notes à propos du Mandylion”, *Zograf* 11 (1980) 16–19; N. P. Ševčenko, *Mandylion*, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. II, Oxford 1991, 1282–1283; Ш. Герстель, „Худотворный Мандилион. Образ Спаса Нерукотвореного в византийских иконографических программах”, *Чудотворная Икона в византии и древней Руси*, ed. А. М. Лидов, Москва 1996, 76–95; S. E. J. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries*, Seattle and London, 1999, 68–77; X. Κωνσταντινίδη, „Το Άγιο Μανδύλιο μεταξύ των ιερarchών: Ένα ακόμα σύμβολο της θείας Ευχαριστίας”, *Λαμπηδών: αφέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκης*, επιμ. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, Αθήνα 2003, 483–498; M. Emmanuel, „The Holy Mandylion in the iconographic programmes of the churches at Mystras”, *Восточнохристианские реликвии*, ed. А. М. Лидов, Москва, 2003, 291–299; А. М. Lidov, „Мандилион и Керамион как образ-архетип сакрального пространства”, *Восточнохристианские реликвии*, ed. А. М. Лидов, Москва 2003, 249–280; N. Γκιολές, „Εικονογραφικά Θέματα στη Βυζαντινή τέχνη εμπνευσμένα από την αντιπαράθεση και τα σχίσματα των δύο εκκλησιών”, *Θωράκιον*, Αθήνα 2004, 275–276; *Mandylion, Intorno al Sacro Volto da Bisanzio a Genova*, a cura di G. Wolf, C. D. Bozzo, A. R. C. Massetti, Genova 2004.

² Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, I, 13, 1–22, (ed. G. Bardy), [Sources Chrétiennes 31], Paris 1952, стр. 40–45.

³ *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I, ed. A. Kazhdan, New York 1991, 643.

⁴ J. Bidez & L. Parmentier, *The ecclesiastical history of Evagrius with the scholia*, London: Methuen, 1898 (repr. 1979), 175.

спис уједно представља и најстарије сведочанство о постојању Мандилиона у Едеси.⁵ У време иконоборачких спорова, иконофили су се позивали на нерукотворени образ као аргумент у корист учења о потреби поштовања икона.⁶ То чудотворно платно с Христовим ликом је чувано у Едеси све до 944. године када су град заузели Арабљани. Цар Роман I Лекапинос (920–944) преузео је икону Нерукотвореног образа у замену за 12 000 средбеника, ослобађање 200 муслимана из заробљеништва и обећање да неће никада напасти град Едесу. Тако је Мандилион пренет у Цариград 15. августа 944. године и чуван је у цркви Богородице Фарос у Великој палати⁷ све до 1204. год. када су га крсташи, после освајања Цариграда, однели на Запад. Највероватније да га је француски краљ Луј IX 1247. однео у Париз у Saint Chapelle, где је чуван до Француске револуције 1789 године.

Годишњи спомен преноса Нерукотвореног образа празнује се 16. августа.

Најстарије представе Мандилиона сачуване су на једној Синајској икони из X века, која је значи настала после његовог преношења из Едесе у Цариград (сл. 1).⁸ Од XI века појављује се и у зидном сликарству византијских храмова. Обично се слика као лик Христов, односно глава са ореолом на једном платну чији крајеви или имају ресе или су везани у чворове (сл. 2, 3, 4).

Постоји, међутим, и други начин сликања, односно да се представља као икона, која има за подлогу имитацију даске, а не платна,⁹ пошто је по традицији Нерукотворени образ Авгар поставио на једну дрвену подлогу, придавши му форму иконе.¹⁰

У већини случајева се слика у горњим зонама храма и то у близини олтара или у њему самом, као и у протезису и у ђаконикону, а често и у комбинацији са Деизисом.

У једној групи споменика Мандилион се слика и у самом центру олтарске апсиде, у најнижој зони конхе, иза часне трпезе, између јерараха где се по правилу слика Мелизмос, односно мали Христос на дискосу или у путиру.¹¹ У конхама старих храмова сликани су мученици, Христос, Вазнесење Христово, Богородица на трону, али од XII века то место заузима скоро увек Мелизмос. Постоје свакако и изузеци. Тако, на пример, у Грчкој, у области Мани на југу Пеолопонеза, и у XIII и XIV веку настављају да се сликају посебно поштовани светитељи, којима су најчешће и посвећени храмови.¹² Мелизмос представља иконографску тему која поседује евхаристијски и литургијски садржај. Добро је познато да су иконографски програми храмова почели да се формирају после иконоборачког периода, а нарочито

⁵ *The ecclesiastical history of Evagrius*, 174–175. Постоји, међутим, мишљење да Евагријев навод о постојању Христовог нерукотвореног образа у Едеси представља интерполацију с краја VIII века, односно из времена иконоборачких спорова. Видети: J. Chrysostomides, „An investigation concerning the authenticity of the Letter of the Three Patriarchs”, in: J. A. Munitiz, J. Chrysostomides & C. Dendrinis (eds.), *The Letter of the Three Patriarchs to Emperor Theophilus and Related Texts*, Camberley 1997, XXIV–XXVIII.

⁶ *Joannis Damasceni Expositio fidei*, 89, (ed. P. B. Kotter), Berlin — New York, 1973, 208; *Joannis Damasceni Contra imaginum calumniators orationes tres*, I, 33, (ed. P. B. Kotter), Berlin — New York 1975, 145–146.

⁷ Пренос релквије у Цариград је описан у спису *Narratio de Imagine Edessena*, PG 113, 449B–453A; Gestel, *Beholding the Sacred Mysteries*, 69.

⁸ K. Weitzmann, „The Mandylion and Constantine Porphyrogenetos”, *Cahier Archeologiques* 11 (1960) 164–184; *Σινά. Οι Θυσιαυροί της Ι. Μονής Αγίας Αικατερινής*, επιμ. Κ. Α. Μανάφης, Αθήνα 1990, εικ. 13.

⁹ Слични примери сачувани су у пећинским црквама Кападокије који се датирају у XI век. N. Thierry, „Deux notes à propos du Mandylion”, *Zograf* 11 (1980) 16–19. fig 3, 4, 5.

¹⁰ ἐπὶ σανίδος κολλήσας. *Narratio de Imagine Edessena*, PG 113, 437A.

¹¹ О Мелизмосу као и о његовом сликању в. опширније: X. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός: οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα τίμα δάρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό*, Θεσσαλονίκη, 2008, passim.

¹² N. B. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, 370–371, εικ. 10.

након тога како је Литургија попримила готово свој коначан облик у XI веку. Теме са евхаристијским карактером појављују се већ од ранохришћанског периода у кактакомбама (риба, пастир, јагње, умножавање хлебова, старозаветне сцене, нпр. жртва Аврамова, Гостољубље Аврамово, итд.), као и касније у равенским црквама у којима такође имамо служење Литургије. Потом се у десетом веку уводи сликање свете трпезе са диском на њој (нпр. Св. Ахилије у Преспи), представљање јерараха који служе испред празног трона или окружују празан трон или Христа на трону, да би коначно био уведен Мелизмоз који и доминира у иконографским програмима како византијског тако и поствизантијског периода.

Паралелно са Мелизмозом у једној групи храмова сачуван је и Мандилион између јерараха. Најстарији пример налазимо у Грузији, у области Сванети у цркви Св. Варваре у месту Кала.¹³ Представа је насликана у најнижој зони у висини постојеће олтарске преграде. Уз Нерукотворени образ су насликани јерарси у фронталном положају. Затим, доста примера налазимо у Грчкој: у храму Св. Николе Родијаса недалеко од Арте, друга половина XIII века (веома ниско између јерараха у поворци)¹⁴ (сл. 3), у Фтиотиди: у Св. Николи Камбиону (1275–1300) и у Св. Николи Ексархосу (1275–1300),¹⁵ итд. У цркви Св. Созона у Геракију на Пелопонезу,¹⁶ Мандилион је насликан у другој зони, тачно изнад Мелизмоза, такође између јерараха који служе Литургију (сл. 4).

Сликање Мандилиона иза свете трпезе, односно између јерараха који служе Свету Литургију, указују на то да ова представа има евхаристијски карактер. Најбољи пример евхаристијског карактера дате сцене представља фреска из манастира Поганова (1499), на којој је изнад олтарске конхе у оквиру представе причешћа Апостола на часној трпези насликана икона Мандилиона (сл. 6). Све теме које се сликају у центру олтарске конхе иза часне трпезе имају литургијски и догматски карактер и сведоче о покушају да се на уметнички начин изразе богословска и догматска питања, која су се појављивала у Цркви.

Тако се сликање Мандилиона између јерараха који служе Литургију може довести у везу са спором о „пропадљивости или непропадљивости Христовог тела“ (περὶ φθαρτοῦ ἢ ἀφθάρτου τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ), који је био актуелан крајем XII века.¹⁷ Проблематика овог спора и коначне одлуке сабора који су сазивани за решавање искрслих проблема у време патријарха Георгија Ксифилина и Јована Каматра 1195–1198 и 1199–1200 познати су из текстова који се приписују халкидонском митрополиту Јовану Кастамонити. Два су била основна питања спора за чијег се творца сматра Михаило Гикас:

1. Да ли су тело и крв Св. Причешћа непропадљиви, као што је било непропадљиво и Христово тело после Његовог страдања, погребња и васкрсења, или су пропадљиви, као што је било пропадљиво и Христово тело пре Његовог страдања?
2. Да ли верник који се причешћује прима живог Христа у свој његовој пуноћи или само његов део?

¹³ T. Velmans, „L' église de Khé, en Géorgie”, *Zograf* 10 (1979) 74–78.

¹⁴ Л. Фундић, „Зидно сликарство цркве Св. Николе Родијаса“, *Зограф* 34 (2010) 90, 96, сл. 11.

¹⁵ Χ. Κωνσταντινίδη, „Το Άγιο Μανδύλιο μεταξύ των ιερарχών: Ένα ακόμα σύμβολο της θείας Ευχαριστίας“, *Λαμπηδών: αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρικής*, επιμ. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, Αθήνα 2003, 486–487, еик. 5–6.

¹⁶ Ν. Κ. Μουτσόπουλος — Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, 214, еик. 338, 339.

¹⁷ Н. G. Back, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Minhen 1959, 58 (No 54), 343, 654. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, 25–29.

Нема сумње да су основна питања дебате о пропадљивости или непропадљивости Христовог тела, а која се налазе у вези са Св. Евхаристијом, изазвала реакцију Цркве, која је покушала да понуди одговор на ова питања и на уметнички начин. Одговор је садржан првенствено у представи Мелизмаса, односно малог Христа на дискосу, а у појединим случајевима се прибегавало и представљању Мандилиона. Сликањем Мандилиона или нерукотвореног образа, који је за Византинце представљао најаутентичнију Христову представу, желело се показати да се верници под видом хлеба и вина причешћују стварним телом и крвљу Христовом.

Тако, дакле, после позивања на нерукотворени образ од стране иконофила, који су на тај начин настојали да оправдају сликање икона, Мандилион долази у средиште пажње и у време евхаристијских спорова с краја XII века, када је требало заштитити црквено учење о реалности Светог причешћа.

У примерима у којима је Мандилион насликан у најнижој зони олтарске конхе између јерараха, он се увек представља као имитација иконе, тј. за подлогу нема обешено платно, него имитацију даске, док пратећи натпис није Мандилион него Исус Христос. У неким случајевима је представа уоквирена црвеном бојом, као оквир иконе, а позадина је обојена жутом бојом, која подсећа на златну позадину иконе Св. убруса из Новгорода (сл. 6).¹⁸

Место и начин сликања Мандилиона у конхи олтарске апсиде поред његовог евхаристијског симболизма могло је настати и под утицајем обреда који је вршен у дан годишњег спомена његовог преноса из Едесе у Цариград. Нерукотворени образ је постављан иза Свете трпезе, а испред њега је вршен обред, који је описан у два текста састављена по поруџбини Константина Порфирогенита, непосредно после преношења Мандилиона у Цариград.¹⁹ У првом тексту се наводи и једно не тако познато предање на основу кога се Свети убрус доводи у везу са тренутком Христовог страдања. Наиме, пре поласка на добровољно страдање, Христос је током молитве платном обрисао зној и крв са свога лица. На платну се осликао Његов лик, те се тако Мандилион повезује са Христовом жртвом.²⁰ За ову тему је много важнији други текст у коме је описано прослављање Мандилиона од стране становника Едесе. Према том опису у недељу пред почетак Великог поста Мандилион је изношен на трону, затим је уношен у олтар у коме је постављан на једно постоље између конхе и Св. трпезе. Свештенство је испред њега вршило службу. Само је епископ могао да га целива (што значи да није постојао обичај да се износи на поклоњење народу) и само је свештеник могао да га премешта. После тога икона је одношена у скевофилакион. У среду средопосне недеље свештеник је одлазио у скевофилакион са поквашеним сунђером и брисао икону мандилиона, а затим је тим сунђером дотицао очи верника.²¹ Слична пракса постојала је у Цариграду све до 1204.

Постављање Мандилиона иза Часне трпезе и служење Литургије испред њега свакако је могло инспирисати творце иконографског програма да у неким случајевима насликају Мандилион на наведеном месту. Вредно је пажње и то да је Нерукотворени образ понекад сликан веома ниско, мало изнад пода, ниже него Мелизмас, што такође подсећа на икону која је била постављена иза Св. трпезе, отприлике у њеној висини.

¹⁸ V. Lazarev, *Die Russisch Ikone*, Zürich — Düsseldorf 1997, taf. 5.

¹⁹ *Narratio de Imagine Edessena*, PG 113, 424A

²⁰ *Narratio de Imagine Edessena*, PG 113, 433A.

²¹ Κωνσταντινίδη, *Το Άγιο Μανδύλιο μεταξύ των ιεραρχών*, 590 и 597, нап. 66.

Сви сачувани примери Мандилиона се хронолошки датирају после увођења Мелизмаса у иконографски програм, тако да се не може сматрати за претечу Мелизмаса. И примери у споменицима у данашњој Грчкој у којима је сачуван Мандилион у конхи настали су после 1204. године када се стварају помесне државе као што је Епирска деспотовина и Морејско царство на Пелопонезу, а знамо да избеглице из Цариграда после пада престонице у руке Крсташа 1204. долазе у наведене крајеве. Међу њима је свакако било и уметника који настављају цариградску сликарску традицију. После пада Цариграда почео је редовно да се слика Мандилион, што можда представља и израз носталгије за изгубљеном реликвијом коју су крсташи однели на Запад. То је запажено и у другим иконографским темама прожетим идеолошким карактером и сећањем на Цариград, а које се појављују после 1204. године.²²

Тако, дакле, у историјским догађајима XIII века, као и у претходно наведеним богословским споровима, свакако да можемо да потражимо одговор не само на питање ретко сликане представе Нерукотвореног образа у конхи апсиде, него и на остала питања која су у вези са новим иконографским решењима приликом осликавања храмова у византијском свету.

Summary: This paper provides a brief investigation of a rare representation of the Holy Mandylion between the celebrating hierarchs in the conch of the apse of the Byzantine churches. As well as underscoring of the realism of the Holy Communion, denied by some theological circles in Byzantium, the inclusion of this iconographic theme in the new place should also be connected with an annual liturgical service conducted in front of this relic, which was preserved in the church of Pharos in the Great Palace.

²² О овоме видети: Ν. Γκιολές, „Εικονογραφικά Θέματα στη Βυζαντινή τέχνη εμπνευσμένα από την αντιπαράθεση και τα σχίσματα των δύο εκκλησιών“, *Θωράκιον*, Αθήνα 2004, 275–276.

Диптих из Манастира Св. Катарине, Синај (X век).

Детаљ диптиха из Манастира Св. Катарине, Синај: цар Авгар држи Св. Мандилион.

Ђурђеви ступови (1276–1282).

Св. Никола Родијас код Арте, Грчка. Мандилион из олтарске апсиде.

Св. Никола Родијас код Арте, Грчка.
Конха олтарске апсиде
(друга половина XIII века)

Св. Созон у Геракију на Пелопонезу.
Конха олтарске апсиде (XIII век).

Св. Созон у Геракију на Пелопонезу. Мандилион у конхи олтарске апсиде.

Икона Мандилиона из Новгорода (крај XII века).
Тетрајаксовска галерија у Москви.

Манастир Поганово (крај XV века). Причешће апостола, конха олтарске апсиде